

A határozószók osztályozása

1. A különféle nyelvtanok a határozószókat **két szempont** szerint osztályozták: egyrészt annak alapján, hogy **a** benne kifejezett **viszonyított fogalom határozott-e** — eszerint vannak határozott, színes fogalmi tartalmú határozószók (*reggel, hanyatt*) —, vagy csak alkalmi utalással, vissza- vagy rámutatással van-e megjelölve (*ott, így*) — eszerint vannak névmási határozószók. A másik csoportosítási szempont **a határozószók mondatbeli szerepe**, vagyis az, hogy milyen határozói körülményt fejeznek ki — eszerint vannak hely-, idő- és egyéb elvont körülményt jelölő határozószók.

Lehet azonban osztályozni a határozószókat **morfológiai tagoltságuk szerint** is, figyelembe véve, hogy egyszerűek vagy összetettek, hogy alaktani elemeik felismerhetők-e, s ha felismerhetők, miféle toldalékok lexikalizálódtak bennük.

2. **A fogalmi tartalom jellege alapján való csoportosítás** problematikus, mint ahogy azt MÁTAI MÁRIA nagyon világosan kifejtette (1987: 109–14), ugyanis a határozott fogalmi tartalmú határozószók között olyanokat is felsorolnak a nyelvtanok, amelyek egyértelműen csak indirekt, denotatív jelentéssel bírnak. Majdnem mindenütt szerepel például a *most*, pedig ez jelentéstartalma alapján nem más, mint az *itt* helyhatározó-szói mutató névmás időhatározó-szói megfelelője. De sok „határozott fogalmi tartalmú határozószó” fogalmi tartalma sem határozott. A fogalmi tartalom határozottsága bizonyos esetekben (így hely- és időviszony kifejezése esetén) csak a ragos és a névutós névszóval kifejezett határozókra jellemző. A határozószók (még a leghatározottabb fogalmi tartalmúak is) — ezekhez képest — törvényszerűen általánosabb jelentésűek: kevésbé konkrétan utalnak a helyre vagy egyéb határozói körülményre.

A fogalmi tartalom meglétének vagy hiányának, illetve határozottságának a méricskélése csak osztályozási zavart és következetlenséget szül. Az osztályozást azonban csak objektíven eldönthető tulajdonság alapján végezhetjük, tehát esetleg annak alapján, hogy az alapszó (a *tő*) szófaja főnév, melléknév, igenév vagy névmás. — Mivel leíró szempontból olykor nehézséget jelenthet annak az eldöntése is, hogy egy határozószó főnévi, melléknévi vagy névmási tövű-e

(például: *távol, ma, hajdan*), e szempont szerint nem lehet élesen elhatárolni a határozószókat (vö. MÁTAI: i. h.).

Ha mégis meg kívánunk különböztetni névmási határozószókat, akkor egyértelműen csak az indirekt, denotatív jelentésűeket sorolhatjuk ide, melyek betölthetnek forikus szerepet is (lehetnek előre- vagy visszautalások a szöveg más részeire). Egyesek szerint azonban ezek nem is határozószók, hanem névmások, mégpedig a főnévi, melléknévi és számnévi névmások mellett egy negyedik csoportot alkotnak, az úgynevezett határozószói névmások csoportját. — Ez lényegében igaz. Hiszen névmástövéük, s a többi (mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános) névmáshoz hasonló jelentéstani tagolódást mutatnak (más, tárgyi tartalommal bíró szókat helyettesítenek vagy azokra kérdeznek, utalnak stb.), valamint összetett elemeik alaki rendszere is hasonló (*valaki, valahol; sehány, sehol*), stb. Tulajdonképpen e szócsoporthoz tartozó elemek egyszerűen névmások is és határozószók is. — Ezért e szavakat a határozószókról szólva „névmási határozószóknak”, a névmásokról szólva pedig „határozószói névmásoknak” lehetne nevezni (vö. MÁTAI: i. h.). Ezt a viszonylag pontosan körülhatárolható csoportot az egyéb névmásokkal közös sajátosságaik alapján a megjelenőben levő Magyar grammatika a névmásoknál tárgyalja, elismerve határozószói jellegüket is.

3. A határozószók osztályozásának másik szempontja a **határozói körülmény típusa** (jelentése) szerinti osztályozás. Eszerint megkülönböztetünk hely-, idő-, fok-, állapot-, mód-, eredmény- és tekintethatározó-szókat.

Helyhatározószók: *balra, belül, elől, fent, hátul, hazafelé, jobbra, kívül, lent* (pozíciójelölők); *felfelé, lefelé, sokfelé, visszafelé* stb. (mozgás irányát jelölők). A pozíciójelölő helyhatározószókat háromirányúság jellemzi, például: *belülről, belül, belülre; felülről, felül, felülre*; stb. Olykor egy alak kétféle irány kifejezésére is használatos, például a *jobbra, balra* egyaránt válaszolnak *hol* és *merre* kérdésre.

Időhatározó-szók: *azonnal, egykor, egyszer, éjjel, este, holnapután, manapság, menten, nappal, reggel, rövidesen, újabban, újólág, újra, utoljára* stb.

Az időhatározó-szók kifejezhetnek időpontot, időtartamot, az események bekövetkezésének, lezajlásának a periodicitását, gyakoriságát, például: *annakidején, holnapután, ma, alkalmanként, állandóan, mindig, néha-néha, ritkán, soha, többnyire, unos-untalan* stb.

Az időhatározó-szók a cselekvés, történés múlt, jelen és jövő idejének kifejezésében is szerepet játszhatnak, mégpedig tipikusan az igéhez kapcsolódva (*hajdan, mostanig, előbb, korábban, megelőzőleg, jelenleg, tegnap, holnap, ma, közben, jövőendőben, majd, már, később, újra* stb.).

Az időhatározó-szók utalhatnak időbeli érintkezésre is: *azonnal, ezennel, hamar, hirtelen, mihelyt, mindjárt, nyomban, rögtön, rögvest, tüstént*.

Számhatározószók: *elvétve, gyakran, néha*

Fokhatározószók: *dugig, eléggé, félig-meddig, igazán, jobban, jól, jóval, kimondottan, leginkább, meglehetősen, mindenestül, nagyban, nagymértékben, nagyobbára, nagyrészt, sokkalta, színültig, túl (zsúfolt)*

Állapothatározó-szók: *bőviben, egyedül, dülöfélben, együtt, hanyatt, hanyatt-homlok, nyakra-főre (mód is!), veszteg*

Módhatározószók: *alattomban, átabotában, biztosan, egyben, egyfolytában, egyhuzamban, egyszersmind, egyvégtében, felében-harmadában, fennen, futtában, gyakrabban, hamar, hamarjában, hasztalan, hevenyében, hirtelen, javában, joggal, keresztben, kutyafuttában, lóhalálában, magában, örömet, ritkán, sebbel-lobbal, sebtében, sorjában, suttyomban, sülvé-főve, szőrmentén, szüntelen, tessék-lássék, titokban, vaktában*

Eredményhatározó-szó: *ketté*

Tekintethatározó-szók: *külsőleg, részben*

4. A határozószók osztályozása morfológiai tagoltságuk szerint

4.1. Morfológiailag ma már elemezhetetlen határozószók

gyalog, hajdan, haránt, ingyen, ma, majd, már, még, most, rögtön, rögvést, soha, távaly, tüstént

4.2. Ragtalan névszóból keletkezett határozószók

hamar, kölcsön (török jövevényszó), rég, mezítláb, négykézláb

4.3. Egy (esetleg több) tövet + valamilyen toldalékot (esetleg több toldalékot) tartalmazó határozószók

A határozószók leggyakrabban *-n, -t, -a, -e, -l* hangokra végződnek. Ezek a végzések az ősi, finnugor locativusi *-n* és *-t*, lativusi *-é/-á* és ablativusi *-l* határozóragokat vagy azok fejleményeit őrzik. Ez az öt végződés található határozószavainknak kb. 75%-ában, azaz háromnegyed részében (SEBESTYÉN 1975: 685–8; MÁTAI: 1991: 419–26; MÁTAI: 1992a: 609–40).

Az *-n* végződés a következő főbb toldalékmorfémákat összesíti: *-n (korán, tisztán, titkon, zokon, bőven, ébren, rögtön, külön, hajdan, majdan); -ban/-ben (alattomban, átellenben, déltájban, egyben, egyhuzamban, egyszeriben, frissiben, hajdanában, hevenyében, javában, nyomban, sebtében, széltében, titokban, vaktában); -képpen (szükségképpen)*. Ide sorolhatók a *-talan/-telen* fosztóképzős (< történetileg *-tal* fosztóképző + *-n* határozórag) kettős szófajú (melléknév és határozószó) alakok is (*büntelen, étlen, haszontalan, hirtelen, meztelen, nesztelen, szakadatlan, veretlen*), bár legtöbbjük ma már csupán melléknévként használatos.

A *-t* végződés a következő főbb morfémákat egyesíti: *-t/-tt (haránt, jórészt, oldalt, tüstént, hanyatt); -st (bízvást, egyenest, örömet, szemlátomást, vegyest); -int (alkalmasint, megint); -ként (főként, önként); -nként (apránként, apródonként, egyenként, esténként, fejenként, helyenként, lassanként)*.

Az *-a/-e* végződés a következő főbb morféákat egyesíti: *-a/-e* (mindössze); *-ba/-be* (hegyibe, hiába, izibe, közibe); *-ra/-re* (apróra, jobbára, jövőre, rendre, taláalomra, többnyire, ugyanennyire, utoljára, végre); *-ta/-te* (gyakorta, régen, reggelente, sokkalta); *-anta/-ente* (éjente, évente, nyaranta); valamint a *-va/-ve* határozói igenévképző (fordítva, hivatva, közvetve, lopva).

Az *-l* végződésűek között a következő morféák fordulnak elő: *-l* (jól, közel, távol, alul, felül, körül); *-stul/-stül* (csapatostul, csőstül, fenekestül); *-ból/-ből* (újból); *-ról/-ről* (balkézről, félvállról, hazulról); *-val/-vel* (azonnal, éjjel, jószerevével, nappal, reggel); *-tól/-től* (magától).

Vannak ezeken kívül még *-ig* (dugig, váltig, végig); *-lag/-leg* (egyéni, futólag, jelenleg, némileg, pillanatnyilag); *-kor* (rosszkor); és *-szor/-szer/-ször* (elészer, először) ragos alakok is.

Birtokos személyjelet is tartalmazó határozószók: *hamarjában, hányadán, közéje, mostanában, mostanáig, nyárára, siettében, visszájára.*

Kicsinyítő képzőt is tartalmazó határozószók: *jócskán, kettecskén, lassacs-kán, szépecskén.*

Középfokjelet is tartalmazó határozószók: *egyébként, kevésbé, többé.*

4.4. Összetett határozószók

Elhomályosult összetételek: *tétova, otthon, holnap.*

a) Mellérendelő összetételek

Szóismétléssel keletkezett határozószók: *egyszer-egyszer, hogyan, körbe-körbe, külön-külön, lassan-lassan, már-már, néha-néha.*

Többszörös keletkezett határozószók: *akarva-akaratlan, egyes-egyedül, folyton-folyvást, furtonfurt, körös-körül, örökkön-örökké, réges-rég, szünös-szüntelen, úton-útfélen stb.*

Rokon vagy ellentétes értelmű szavak összekapcsolásával keletkezett határozószók: *agyba-főbe, alul-felül, derűre-borúra, égvilágon, egyre-másra, egyszer-máskor, éhen-szomjan, előbb-utóbb, élve-halva, fel-alá, felibe-harmadába, félig-meddig, hanyatt-homlok, hegyén-hátán, hellyel-közzel, hovatovább, ideig-óráig, innen-onnan, izig-vérig, ízzé-porrá, jól-rosszul, jövet-menet, kénytelen-kelletlen, kézen-közön, kézzel-lábbal, kívül-belül, kurtán-furcsán, lépten-nyomon, maholnap, menet-jövet, nyakra-főre, oda-vissza, okkal-móddal, összevissza, sebbel-lobbal, sülve-főve, szegről-végről, szeltében-hosszában, szerteséjjel, szórén-szálán, tárva-nyitva, télen-nyáron, tessék-lássék, töviről-hegyire, tuskön-bokron, tűzzel-vassal, ügyel-bajjal, végre-valahára stb.*

Kötőszóval kapcsolt mellérendelések: *egyszersmind, idestova*

b) Ikerszószerű határozószók

cakpakk, cakompakk, hébe-hóba, immel-ámmal, ripsz-ropsz stb.

c) Alárendelő összetételek

Aianyosak: alkalomadtán, szívdobogva, szívrepesve, szívszakadva, arcpirulva

Tárgyasak: *dijátalányozva, dolgavégezetlenül, fogcsikorgatva, fogvicsorítva, karöltve, lélegzetvisszafojtva, rangrejtve, szemlesütve, szemmeresztve, vállvetve*

Határozósak: *annálfogva 'azért', idefenn, idejövet, karonfogva, odamenet, örömpesve, visszamenet, visszavárólag*

Jelzős összetételek: *aznap, balkézről, baloldalt, éjszaka, életfogytig, élethosszig, ezúton, ezúttal, féloldalt, félvállra, fenemód, gondolomformán, harmadmagával, harmadnap, ilyentájt, ilyenformán, jobbkézt, jobboldalt, jószerével, kétoldalt, kétrét, körmeszakadtáig, kutyafuttában, másodiziglen, másodkézből, másodmagával, másodsorban, mindenesetre, mindennap, nagymértékben, sajátkezüleg*

Jelentéssűrítők (szintaktikailag pontosan nem elemezhetők): *homlokegyenest, négykézláb, meztláb*

d) Morfológiai természetű összetételek

délelőtt, délután, hazafelé, kétségkívül, magánkívül, módfelett, négyszemközt, tavalyelőtt, tegnapelőtt, többfelé, túlfelől, útközben, visszafelé

e) Szervetlen összetételek

alighogy, korántsem, nemkülönben, nemsoká, sohasem

4.5. A határozószók között vannak idegen eredetűek is

ab ovo, ad absurdum, ad acta, allegro, andante, fortissimo; dettó, direkt, expressz, momentán, paralel, pertu, pozitíve, privátim, vizavi

4.6. Határozószó értékű állandósult szókapcsolatok

adott esetben; akarva, nem akarva; árkon bokron át; egész nap; erre fel; közel s távol; minden körülmények között; nap mint nap; tűzön vízen át

KESZLER BORBÁLA

Felhasznált irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1972): Az alaktani rendszerek leírása. In: TELEGDY ZSIGMOND (szerk.): *Hagyományos nyelvtan, modern nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest. 33–55.
- BEKE ÖDÖN (1920): Névmasi határozóink történetéhez. *Nyr.* 49: 73–6, 115–8.
- BERRÁR JOLÁN (1957): *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN (1967): A határozószók. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 205–6.
- KLEMM ANTAL (1928): *Magyar történeti mondattan*. MTA, Budapest. 252–3.
- LOTZ, JOHN (1988): *Das Ungarische Sprachsystem*. Eurolingua, Bloomington. 106–15.
- MAJTINSZKAJA, K. E. (1959): *Vengerszkij jazik*. Izdatyelsztvo Akademii Nauk, Moszkva.
- MAJTINSZKAJA, KLARA (1963): A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvben. *NyK.* 65: 361–70.

- MÁTAI MÁRIA (1984): Pronominaladverbien. In: *AnnBpL*. 15: 149–57.
- D. MÁTAI MÁRIA (1987): A névmási határozószók. *Nyr.* 111: 109–14.
- D. MÁTAI MÁRIA (1988): A határozószók helye a szófaji rendszerben. *MNy.* 84: 31–44.
- MÁTAI MÁRIA (1991): A határozószók. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 401–32.
- D. MÁTAI MÁRIA (1992a): A határozószók. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 570–661.
- D. MÁTAI MÁRIA (1992b): A határozók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig. *MNy.* 88: 385–98.
- MIKOLA TIBOR (1970): „Démonstrativite” ou „démonstrativique”? *NéprNyud.* 14: 11–22.
- PAIS DEZSŐ (1951): Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *MNy.* 47: 135–54.
- RAVILA, PAAVO (1957): Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen. *JSFOu.* 59: 7–8.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1959): A mutató névmások anaphorikus használatához, *Nyr.* 83: 464–70.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1974): A magyar időhatározószók jelentéstanához. *NyudÉrt.* 83. sz. 532–8.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1975): A magyar nyelv határozószavainak tipológiájához. In: *CTIFU Pars. I.* 685–8. Tallinn.
- SZABÓ DÉNES (1958): *A mai magyar nyelv.* I. rész. Kézirat, Budapest. 144–6.
- SZEMERE GYULA (1978): Az ikerszó fogalmának alakulása szakirodalmunkban. *MNy.* 74: 27–37.
- TEMESI MIHÁLY (1961): A határozószók. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 251–67.
- TOMPA JÓZSEF (1968): Die Adverbien. In: *Ungarische Grammatik.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 67–70.
- G. VARGA GYÖRGYI (1974): Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: RÁCZ ENDRE, SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest. 59–73.
- VELCSOV MÁRTONNÉ (1968): A határozószók. In: RÁCZ ENDRE (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest. 57–69.
- VERESS IGNÁC (1890): Most, már, majd. *Nyr.* 19: 351–60.